

MİRZA ŞAHRUH ZAMANINDA (1405-1447) TİMURLULARDA İMAR FAALİYETLERİ

Doç. Dr. İSMAİL AKA

Timur, işgal ettiği ülkelerde kan dökme bakımından Cengiz Han'dan hiç de geri kalmadığı halde, seferleri arasında zaman buldukça imar faaliyetlerinde de bulunmuştu. Bilhassa Semerkand'ı imara çok fazla ehemmiyet vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirttiği usta ve sanatkârlara Semerkand civarında Dımaşk, Mısır, Şiraz, Sultaniye ve Bağdad adlarını verdiği köyler kurdurtmuş¹, şehrin dışında bazıları hanımlar için olmak üzere Dilgûşâ, Şimal, Nakş-i Cihan, Çınar, Taht-ı Karaca adlarını taşıyan bahçeler inşâ ettirmişti. Semerkand kalesinde inşâ olunan Gök Saray² ise, daha çok, devlet hazinesinin saklanması için ve hâpishane olarak kullanılıyordu. Timur, Miranşah, Şahrüh, Uluğ Beg ve Muhammed Sultan'ın kabirlerinin bulunduğu türbe ise, Muhammed Sultan tarafından yaptırılan medresenin bitişiğinde olup, Timur tarafından Ankara Savaşı'ndan dönüşte inşâ edilmişti³.

Timurlular devri Herat'ının en bayındır yöreleri X. yüzyıl coğrafyacılarının boş yerler olarak söz ettikleri şimdiki Gazirgâh civarındaki sahalar idi. Kertler zamanında (1245-1389) inşâ edilmiş bulunan Zagan⁴ ve Sefid⁵ bahçeleri, Şahrüh zamanında tamir edilerek, bunlardan birincisi Şahrüh tarafından hükümet konağı olarak kullanılmış, Bağ-ı Sefid ise 1410 yılında onarılıp, bir köşk ilâve edile-

¹ İbn Arabşah, Acâibü'l-Makdûr fî Nevâibi (Ahbari) Teymur, farsça terc. Muhammed Ali Necati, Tahran 1339 h.ş., s. 308.

² Adı geçen bahçeler ve bu bina için bk. Babur, Vekayi, Doğu Türkçesinden çeviren Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1943, I, 48.

³ Şerefeddin Ali-i Yezdî, Zafernâme, yay. Muhammed Abbâsî, Tahran 1336 h.ş., II, 430-431.

⁴ Yezdî, I, 236; Muinüddin Zemçî-i İsfizârî, Ravzatu'l-Cennât fî Evsafı Medineti Herat, yay. Muhammed Kâzım İmam, Tahran 1339 h.ş., II, 41; Hvandmîr, Faslı ez Hulâsatü'l-Ahbar, yay. Gûyâ İtimâdî, Kabil 1345 h.ş., s. 27.

⁵ Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevî, Tarihnâme-i Herat, yay. Muhammed Zübeyr el-Siddîkî, Calcutta 1944, s. 713.

rek⁶, ölümüne kadar (1433) Baysungur Mirza'nın ikâmetgâhı olmuştur.

Şahruh tarafından Herat'ın imarına memur edilen Büyük Emir Firuzşah ve Alike Kükeltaş şehrin kuzeyinde İncil ve Hıyâbân kanalları boyunca kendileri için konaklar ve bahçeler yaptırmışlar, bu inşaat daha sonraları Hüseyin Baykara devrinde de devam etmiş, Ali Şir Nevai burada birçok binalar inşa ettirmişti.

Timur'un ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar dolayısı ile Şahruh'un başlangıçta imar faaliyetleri bir tarafa, dış düşmanlar ile dahi uğraşmaya vakti yoktu. Ancak o şehrin emniyetini sağlamak için İhtiyâreddin kalesinin onarılmasını buyurmuş⁷, durum kendi lehine dönmeğe başlayınca, imar faaliyetlerine de girişmişti.

Bu maksatla 812 (1410) yılında Badgis'de bulunurken, Moğol istilâsından beri tahrip edilmiş bir durumda olan Merv şehrinin imarını buyurdu. Hükümdar ayrıca, bütün Horasan'da baştan başa imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu emir gereğince birçok yollar düzeltilmiş, yeni köprüler inşa edilmiş ve eskileri yenilenmişti. Murgab Suyu'ndan çıkan Merv Suyu'nun harap olan seddinin tamiri ve Merv'in yeniden inşası için Emir Alike Kükeltaş, Emir Musa ve Emir Ali Şegâni vazifelendirilmişler ve onlar bütün bu işleri kısa zamanda tamamlamışlardı. İlk yıl burada 500 çift öküz ziraata koşulmuş, etraftan insan yerleştirilmişti. Suyun uzunluğu şehrin Alemdar kapısına kadar 12 fersah tutmuş, derinliği 5 gezden aşağı olmamak üzere, genişliği başlangıçta 20, sonuna doğru ise 12 gez olarak kazılmış, şehir mescid, pazar, hamam, han, hankâh, medrese ve diğer hayrat ile süslenerek eski canlı iktisadî hayatına dönmeye başlamıştı.⁸

Buna rağmen bu Timurlu hükümdarı babasının Semerkand'da yaptığı gibi, bütün saltanatı boyunca Herat'ı, binaları ile de devletin

⁶ Hâfiz-ı Abrû, Zubdetu't-Tevârih-i Baysungurî, Fatih Ktb. nr. 4370/1, 465a; Abdürrezzak-ı Semerkandî, Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn, yay. Muhammed Şefî, Lahor 1360, s. 190-191. Ayrıca Mirza Alâuddevle ile Ebu Said de burada oturmuşlardır (G. İtimâdî, Faslı, s. 27).

⁷ Zubdetu't-Tevârih, 365b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 10 v. dv. Kale 818 (1415) yılında da büyük bir onarım görmüştü (Zubdetu't-Tevârih, 519a-b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 299 v. dv.).

⁸ Zubdetu't-Tevârih, 451b-452a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 158 v. dv.; İsmail Aka, XV. yüzyılın ilk yarısında Timurlular'da Ziraî ve Ticarî faaliyetler, Tarih Enstitüsü Dergisi (1979-80), X-XI, s. 117 v. dv.

merkezi haline getirmeye büyük özen gösterdi. Bundan dolayı daha saltanatının ilk yıllarında şehrin kuzeyinde, Kale Altı denilen mahalde, İhtiyâreddin kalesinin eteğinde bir medrese ile hankâh inşâsına başlanmış ve bunlar 1410 yılında tamamlanmışlardı⁹. Buraya Yusuf-i Evbehî, Yusuf-i Hallac, Abdurrahim Yar Ahmed ve Lûtfullah müderris olarak tâyin edilmişler, ilk gün bizzat hükümdar da medreseye gelmiş, müderrisler fıkıh ve tefsir gibi konularda ders vermişlerdi. Hankâh'ın şeyhliği ise Şeyhülislâm Ali-i Çâstî'ye verilmiş, imam, müderris, vâiz ve diğer hizmetliler tâyin edilerek her iki bina için birçok yerler vakfedilmişti¹⁰. Medresedeki derslere zaman zaman Celâled-din Fîruzşah ve Alike Kükeltaş gibi namı begler ile Herat'taki ulema da geliyor ve ulema arasında ilmî tartışmalar da yapıyordu¹¹.

Şahruh'un Herat'ta bir Dârüşşifa inşâ ettirdiğini de biliyoruz¹². Herat'ın 2,5 km. kuzeydoğusunda bir köy ve ziyaretgâh mahalli olan Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin (ölm. 1088) mezarı üzerine büyük bir türbe de yine Şahruh tarafından 1425 yılında yaptırılmıştır¹³.

Devlet idâresinde büyük bir nüfuza sahip olan Şahruh'un hanımı Gevherşad, imar faaliyetleri ile de kendini göstermişti. Yapımı, Gev-

⁹ Zubdetu't-Tevârih, 465a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 185.

¹⁰ Matla'-ı Sa'deyn, s. 188 v. dv. Müverrih Abdürrezzak-ı Semerkandî, eserini yazmakla meşgul bulunduğu 1470 yılında bu iki binanın bayındır bir halde olduklarını ifade eder (Göst. yerler). Hvandmîr de, kendi zamanında (ölm. 1535) medresede dört kişinin ders vermekte olduğunu, hankâh'ın da işler durumda bulunduğunu kaydediyor (G. İtimâdî, Faslı, s. 15). Ali Şir Nevâî, kendi zamanında, şiir yazar ve muammâ söyleyen Burhâneddin Ataullah-ı Razi'nin ders vermekte olduğunu kaydetmektedir (Mecâlisu'n-Nefais, farsça tercümesinden yay. Ali Asgar Hikmet, Tahran 1323 h.ş., s. 91).

¹¹ Hvandmîr, Habibu's-Siyer, yay. Celâleddin-i Humayî, Tahran 1333 h.ş., IV, 7. Şahruh'un Meşhed'de de bir medrese inşâ ettirdiği söylenmektedir (Abdülhamid Mevlevî, Mescid-i Şah, Huner-i Merdum (1347 h.ş.). nr. 74/75, s. 75-76; G. İtimâdî, Faslı, s. 44).

¹² Hvandmîr, Hulasatu'l-Ahbar, Ayasofya Ktb., nr. 3190, 465a; G. İtimâdî, Faslı, s. 16. Şahruh devrinin meşhur tabibleri olarak kaynaklarda, bir hanım olan ve Şahruh'un hanımı Gevherşad ile samimiyeti bulunan, aynı zamanda şiir yazar Mihri (Ravzatu'l-Cennât, II, 35; Mecâlisu'n-Nefais, s. 21), Mevlânâ Nizâmeddin ve Muhammed b. Âdem'den söz edilmektedir. Tayâbâdlı, dindar bir kimse olan bu sonuncusu, hastalarını telkinle tedavi ediyordu (Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, çev. Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul 1930, s. 117; Matla'-ı Sa'deyn, s. 762; Fasih-i Hvafî, Mücmel-i Fasihî, yay. Mahmud Ferruh, Meşhed 1339 h.ş., s. 290).

¹³ Matla'-ı Sa'deyn, s. 562 v. dv.

herşad tarafından mimar Kıvâmeddin'e havale edilen ve 1418 yılında sona eren Meşhed'deki caminin açılışında Şahruh ve Gevherşad da hazır bulunmuşlardı. Şahruh, caminin bitişiğindeki İmam Rıza'nın türbesine üçbin miskallik altın bir kandil armağan edip, ayrıca Meşhed'in doğusunda bir bahçe ve konak inşa ettirmişti¹⁴.

Gevherşad Herat'ta Hıyâbân'ın başında, İncil kanalının kıyısında da bir cami yaptırtmıştı. Sağında ve solunda iki minaresi, lâcivert çinileri ile güzel bir görünüm arzeden bu caminin kitâbeleri ise oğlu Baysungur'un yanında çalışan devrin meşhur hattatı Câfer'e aitti¹⁵. Fakat Gevherşad'ın yaptırttığı en büyük eser onun medresesidir. Cami ve medrese ikisi yanyana inşa edilmişlerdir. Medresenin tamamlanışı 836 (1432/33) yılı olarak tarihlenmektedir¹⁶. Fakat bu tarihte herhalde ancak bir kısmı tamamlanmış olmalıdır. Çünkü üzerinde mevcut kitâbeden anlaşıldığına göre, medresenin inşasına 821 (1418) yılında, yâni Meşhed'de yaptırdığı cami ile aynı tarihte başlanmış ve 841 (1437) yılında tamamlanmıştı¹⁷. Hvandmîr, eserlerini yazmakla meşgul olduğu sıralarda bu medresede dört kişinin ders vermekte olduğunu ifade ettiği gibi¹⁸, Babür de Vekâyi'inde 912 (1506/7) yılında buraları gezdiğini söylemektedir¹⁹. XIX. yüzyılda Afganis-

¹⁴ Zubdetu't-Tevârih, 546a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 378 v. dv. Kitâbeleri Şahruh'un oğlu Mirza Baysungur tarafından yazılmış olup, bunlar ve daha sonraki ilâveler için bk. Nusretullah-ı Meşkûti, Ez Selâcike ta Safeviyye, Tahran 1343 h.ş., s. 350 v. dv.

¹⁵ Kitâbesi için bk. Fikri Selcukî, Hıyâbân, Kabil 1343 h.ş., s. 20. Cami'in inşâ tarihi kaydedilmemiştir. Ancak Gevherşad'ın medresesi ile aynı tarihte inşâ edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü buraya imam ve hatib olarak tayin edilmiş bulunan Şeyh Şehabeddin'in azli üzerine, yerine tayin edilen Muhammed Evhed'in 1435 yılında meydana gelen veba salgını sırasında öldüğü kaydedilmektedir (Matla'-ı Sa'deyn, s. 647; Mücmel-i Fasihî, s. 275; Habibu's-Siyer, IV, 13). Devrin meşhur hattatı Ca'fer'in çalışmaları için bk. M. Kemal Özergin, Temürlü Sanatına ait eski bir belge: Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı, İstanbul Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Yıllığı (1976), VI, 471-518.

¹⁶ Matla'-ı Sa'deyn, s. 645.

¹⁷ Kitâbesi için bk. Hıyâbân, s. 19. Gevherşad'ın cariyelerinden Perizad ise Meşhed'de bir medrese inşa ettirmişti (Ez Selâcike ta Safeviyye, s. 354).

¹⁸ G. İtimâdi, Fasli, s. 17. Ali Şir Nevâi (Mecalis, s. 91-92) kendi zamanında Şirvanlı Kemaleddin Mes'ud (Onun için bk. Habibu's-Siyer, IV, 343)' un ders vermekte olup, 100 kadar talebesi bulunduğunu kaydetmektedir. Bu müderris ayrıca şiire de meyletmiş olup, şiirleri de bulunuyordu.

¹⁹ s. 210.

tan'da bulunmuş olan bazı İngiliz ve Fransız subayları kaleme aldıkları eserlerinde Gevherşad'ın cami ve medresesinin tezyinat ve zarafetinden hayranlıkla söz ederler. Ne yazık ki bu eserler bugün mevcut değildir. Zira Afgan emiri Abdurrahman Hân, 1885 yılında Herat'a hücum etmeleri beklenen Ruslar'a karşı savunmayı güçleştireceği zannı ile yıktırılmalarını buyurmuş, ancak minareler ve aradaki birkaç türbe bırakılmıştır²⁰.

Gevherşad, medresenin kuzeyinde ayrıca bir türbe de yaptırtmıştı. Şahruh'un oğlu Baysungur²¹, Muhammed Cuki²², Baysungur'un kızı Ayşe Sultan²³, Şahruh'un kızı Meryem Sultan²⁴, bir müddet için Mirza Şahruh²⁵, Baysungur oğlu Sultan Muhammed²⁶, Gevherşad Hatun²⁷,

²⁰ Zeki Velidi Togan, İsl. Ansk. Herat madd., s. 436; Barthold, Tezkire-i Coğrafya-yi İran, farsça terc. Hamza Serdadver, Tahran 1308 h.ş., s. 110. Medresenin planı için bk. Arthur Pope, A Survey of Persian Art, London-Newyork 1939, II, 1129.

²¹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 659. O,7 C. evvel 837 (20 Aralık 1433) Cumartesi günü ölmüştür (Aynı eser, s. 657; Mücmel-i Fasihî, s. 272).

²² Matla'-ı Sa'deyn, s. 853. Irak kapısı dışındaki Zübeyde bahçesi onun adı ile ilgili olup, Horasan'da içindeki konak ile tanınmıştı (G. İtimâdî, Faslı, s. 27).

²³ Matla'-ı Sa'deyn, s. 748. Buna karşılık Fasih-i Hvafî (Mücmel-i Fasihî, s. 289) onun 12 Şa'ban 844 (6 Ocak 1441) Cuma günü ölüp, Emir Şah Melik bağında gömüldüğünü söylüyor.

²⁴ Matla'-ı Sa'deyn, s. 761-762. Fasih (Mücmel-i Fasihî, s. 290) onun 24 Muharrem 845 (11 Haziran 1441) Perşembe günü öldüğünü kaydediyor.

²⁵ Matla'-ı Sa'deyn, s. 892. Bilindiği üzere daha sonra Uluğ Beg, babasının cesedini Semerkand'a göndererek Timur ve sülâle mensuplarından bazılarının gömülü buldukları türbeye defnettirmiştir (Matla'-ı Sa'deyn, s. 960 ve 963; Mirhvand, Ravzatu's-Safa, Tahran 1338 h.ş., VI, 754; Habibu's-Siyer, IV, 29). Mezar kitâbesi için bk. A.A. Semenov, Gûr-i Emir Türbesindeki Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitâbeleri, çev. Abdulkadir İnan, Belleten (1960), XXIV/93, s. 154 v. dv. Burada, cesedin Şahruh'un kızı Pâyende Sultan Bike tarafından Semerkand'a nakledildiği, lâhit ve mezar taşının onun tarafından yaptırıldığı kaydedilmiştir. Semenov, görebildiği kaynaklarda Şahruh'un bu adda bir kızına rastlamadığını ifade ediyor ise de (s. 155), Muizzu'l-Ensâb'da Şahruh'un bu adda bir kızının adına rastlıyoruz (Brit. Mus. Or. 467, 132).

²⁶ Matla'-ı Sa'deyn, s. 1032; Habibu's-Siyer, IV, 46.

²⁷ Kaynaklarda Gevherşad'ın buraya gömüldüğü kaydedilmiyor. Hatta bugün bile onun, Kusuye'de yaptırtmış olduğu türbede gömülü olduğuna inanılmaktadır (F. Selcukî, Hıyâbân, s. 43-44). Ancak kaynaklardaki bazı ifâdelerden onun Herat'ta yaptırdığı türbesinde gömüldüğü anlaşılmaktadır. Bu ifadelere bir misal olmak üzere bk. Mirhvand, Ravzatu's-Safa, VI, 835: مدرسه گوهرشاد آغا که

مدفن مهد علیا

Baysungur oğlu Alauddevle²⁸, Alauddevle'nin oğlu İbrahim²⁹, Uluğ Beg'in torunu Sultan Ahmed³⁰ ve Muhammed Cuki³¹, Mirza Ebu Said'in oğlu Mirza Şahruh³² ile Gevherşad'ın kardeşi Emir Hasan Sufi Tarhan³³, oğlu Emir Mihrab Tarhan'ın oğlu Muhammed³⁴ de burada gömülmüşlerdi³⁵.

Gevherşad'ın Kusuye (bugünkü Kuhsan)'de bir türbe daha inşa ettirdiği söylenmekte ise de³⁶, bu husus kaynaklarda zikredilmemektedir. Bu türbe bizce Gevherşad'a âit olmayıp, büyük bir ihtimal ile kendisine bu kasabanın Suyurgal³⁷ olarak verilmiş olduğu Timur'un hanımlarından Tuman Aga'ya aittir. Zira müverrih Hâfız-ı Abrû (ölm. 833/1430), Zubdetu't-Tevârih-i Baysunguri'yi yazdığı sıralarda Tuman Aga'nın hâlâ Kusuye'de oturmakta olup, inşa ettirdiği ribat, hankâh, medrese ve diğer hayır eserlerinin mamur bir halde olduklarını kaydetmektedir³⁸.

Şahruh'un öteki hanımı Mülket (ملکت) Aga da imar faaliyetleri bakımından Gevherşad'dan geri kalmadı. O, Herat'ın dışında Hâce Çihilgezi'nin mezarı³⁹ yanında bir medrese inşa ettirdiği gibi⁴⁰, Belh'te bir medrese inşa ettirmiş ve 844 (1440) yılında Kâ-

²⁸ Ravzatu'l-Cennât, II, 249; Habibu's-Siyer, IV, 80.

²⁹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 1205; Habibu's-Siyer, IV, 78.

³⁰ F. Selcukî, Hıyâbân, s. 45.

³¹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 1283.

³² Habibu's-Siyer, IV, 101.

³³ Matla'-ı Sa'deyn, s. 539; Mücmel-i Fasihî, s. 255. O,5 Receb 827 (3 Haziran 1424) tarihinde ölmüştü.

³⁴ Mücmel-i Fasihî, s. 288.

³⁵ Türbenin plânı için bk. A. Pope, Persian Art, II, 1135.

³⁶ Mustemendî, Binâ-yı be-nâm-ı Gevherşad der Kuhsan-ı Herat, Aryana (1346 h.ş.), nr. 274, 8-10; F. Selcukî, Hıyâbân, s. 43.

³⁷ Kelime için bk. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersische, Wiesbaden 1963, I, nr. 228.

³⁸ Zubdetu't-Tevârih, 478a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 211.

³⁹ O zamanlar Bağ-ı Zagan'ın arkasında kalan bu yer mezarlık olarak tanınmış olup, bugün harap olmaya yüz tutmuştur. Tavsifi için bk. Seyyid Asileddin Abdullah-ı Vâiz, Maksadu'l-İkbal-i Sultaniyye ve Mersadu'l-Âmâl-i Hâkâniyye, yay. Mail-i Herevî, Tahran 1351 h.ş., s. 56; aynı eser, yay. Fikri Selcukî, Kabil 1967, s. 59.

⁴⁰ Hulasatu'l-Ahbar, 465a; G. İtimâdî, Faslı, s. 16. Bu medresede XVI. yüzyıl başlarında Gıyâseddin-i Bahrâbâdî müderris olarak bulunuyordu (Hulasatu'l-Ahbar, 474a; G. İtimâdî, Faslı, s. 49).

bil'de ölünce bu medresenin bitişiğindeki türbesinde gömülmüştü.⁴¹ Herat'ta ona ait hankâh, dârülhadis, dârüşşifa⁴² ve iki hamam bulunduğu gibi, Herat'tan 9 fersah uzaklıkta Dere-i Zengî ile Çihil Duhterân⁴³ arasında büyük bir ribatın bânisi olarak da o gösterilmektedir⁴⁴.

Dinler ve dillerin zamanla değişikliklere uğrayacağı, buna karşılık müsbet ilimlerin hükmünün her zaman sâbit kalacağı⁴⁵ inancında olan Şahrüh'un büyük oğlu Uluğ Beg (ölm. 853/1449), babası tarafından Mâverâünnehr hâkimliğine tayininden (1409) hemen sonra inşâ faaliyetlerine girişmişti. İnşâ ettirdiği eserlerin en eskisi anlaşıldığına göre "kadın-erkek bütün müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu" hadisinin, kapısı üzerinde yazılı bulunduğu Buhara'daki medrese idi. Zira o 1419 yılı sonlarında Buhara'ya geldiğinde inşâ ettirdiği bu medresede konmuş, talebe ve lâyük olan bazı kimselere ihsanda bulunmuştu⁴⁶.

Semer kand'da ise şehrin dışında Erk'in yakınında, İki Etik'in başı denilen yerde, inşâatı 1417'de başlayıp, 1420 yılında sone eren medreseyi yaptırtmıştı⁴⁷. Medreseye ilk müderris olarak Hvacılı Muhammed tâyin edilmişti⁴⁸. Uluğ Beg'in kendisi ve medresede görevli olmayan bazı kimseler birkaç günde bir medresedeki toplantılarda hazır bulunuyor ve ilmî münakaşalar yapıyordu⁴⁹. Zaman zaman hükümdar ile talebe arasında da herhangi bir ilim dalında münakaşalar oluyordu⁵⁰. Burada ayrıca Kadızâde-i Rumî ve bizzat

⁴¹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 751.

⁴² G. İtimâdî, Faslı, s. 14. Hvandmir'in eserlerini yazdığı sırada Derviş Ali Tabib burada dersler veriyor ve hastaları tedavi ediyordu (Hulasatu'l-Ahbar, 474b; G. İtimâdî, s. 50).

⁴³ Yeri ve tavsifi için bk. Ravzatu'l-Cennât, I, 145.

⁴⁴ Habibu's-Siyer, III, 629.

⁴⁵ Uluğ Bey ve Zamani, s. 110.

⁴⁶ Zubdetu't-Tevârih, 549b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 392.

⁴⁷ Zubdetu't-Tevârih, 559a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 421.

⁴⁸ Vâsîfî, Bedâiyü'l-Vekâyi, yay. Aleksander Boldirev, Tahran 1349 h.ş., I, 40. Medresenin daha sonraki devirlerdeki durumu için bk. Uluğ Bey ve Zamani, s. 103.

⁴⁹ Aydın Sayılı, Uluğ Bey ve Semerkand'deki ilim faaliyeti hakkında Gıyâsü'd-din-i Kâşî'nin mektubu, Ankara 1960, metin, s. 57; türkçe terc., s. 78.

⁵⁰ A.g.e., metin, s. 74; türkçe terc., s. 91.

Uluğ Beg'in de dersler verdikleri rivâyet edilmektedir⁵¹. Talebenin sayısı ise yüzden fazla idi⁵². Hangi ilim dalı ele alırsa alınsın, o fen erbabının çoğunun Semerkand'da toplanmış olduğu ifade edilmekle birlikte, müsbet ilimlerde en büyük âlimler olarak Kadızâde-i Rumî, sokaklarda Türk kıyafeti ile dolaşan Ali Kuşçu⁵³ ile Kâşân'dan getirilen Gıyâseddin Cemşid ve Muinüddin'in adları kaydedilmektedir⁵⁴. Kûhek Tepesinin eteğinde ise Rasathâne inşâ ettirilmişti⁵⁵.

Medresenin karşısında ayrıca bir hankâh bina edilmişti⁵⁶. Mirza Uluğ Beg, bu inşaatları için birçok otlak ve kanallar vakfetmiş, buraların idâresini işbilir kimselerin eline teslim etmişti⁵⁷.

Uluğ Beg bu medrese ve hankâha yakın bir yerde ise "Mirza Hamamı"nı inşâ ettirmişti. Babür'e göre, zemini çeşitli taşlarla döşenmiş olup, Horasan ve Semerkand'da böyle başka bir hamam bulunmuyordu⁵⁸. Kûhek Tepesinin batı eteğinde ise Meydan Bağı adı verilen bahçede duvarlarını Çin'den getirttiği çinilerle kaplattığı Çinihâne bulunuyordu⁵⁹.

⁵¹ Ali b. Hüseyin el-Vâiz el-Kâşifi, Reşahât Aynu'l-Hayat, yay. Ali Asgar Muiniyân, Tahran 2536 şehinşahî, I, 235-236; Ebu Tahir Hoca-i Semerkandî, Semeriyye, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1343 h.ş., s. 45.

⁵² Devletşah, Tezkiretü'ş-Şuarâ, yay. E. Browne, Leiden-London 1901, s. 362; Türkçe terc. Necati Lugal, Ankara 1967, II, 42.

⁵³ Reşahât, I, 236: روزی در هرات مولانا علی قوشچی به هیئت و رسم
ترکان چمتائی عجیب بر میان بسته

⁵⁴ Matla'-ı Sa'deyn, s. 422.

⁵⁵ Matla'-ı Sa'deyn, s. 422 v. dv. Semerkand'daki rasathanenin çalışmaları hakkında bk. Aydın Sayılı, The Observatory in Islam, Ankara 1960, s. 260-289; aynı müellif, Uluğ Bey ve Semerkand'deki ilim faaliyeti hakkında Gıyâsüddin-i Kâşî'nin mektubu, s. 7-31; Uluğ Bey ve Zamanı, s. 110 v. dv.

⁵⁶ Matla'-ı Sa'deyn, s. 421. Babur, Vekayi, I, 48: "Hankahın kubbesi fevkalade büyüktür. Onun kadar büyük bir kubbenin dünyada bulunmadığını söylerler".

⁵⁷ Matla'-ı Sa'deyn, s. 421. Müellif vakfın gelirinin giderinden fazla olup, paranın biriktirildiğini de ifade ediyor.

⁵⁸ Vekayi, s. 48.

⁵⁹ Tavsihi için bk. Vekayi, s. 49. Fakat burası daha Uluğ Beg'in sağlığında, 852 (1448) yılında Horasan'da bulunduğu sırada, Özbekler tarafından yağmalanıp, tahrip edilmişti (Matla'-ı Sa'deyn, s. 958 v. dv.; İsfizârî, Ravzatu'l-Cennât, II, 144). Özbek hükümdarı Ebu'l-Hayr'ın müverrihi Mes'ud Kuhistanî ise (Tarih-i Ebu'l-Hayr-ı Hânî, Brit. Mus. Add. 26.188,324a-b) aksine Han'ın yağmayı kesinlikle yasakladığını ve Semerkandlılar ile görüşmelerde bulunduğundan söz etmektedir. Uluğ Beg'in Semerkand'daki eserleri için bk. Uluğ Bey ve Zamanı, s. 101 v. dv.

İsfahan ve Şiraz'da hâkim bulunan Ömer Şeyh'in oğulları da aralarında sonu gelmez çatışmalara rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Timur'un ölümünden hemen sonra 808 (1405/6) yılında Yezd'e gelen Mirza İskender kale duvarları ile şehrin surlarını birleştirmiş, hendek kazdırıp, şehrin kapısına inip-kalan bir köprü kurdurtmuştu. Kale içinde ise üç katlı bir konak ile hamam inşâ ettirmişti⁶⁰. 814 (1411/12) yılında ise o, Şiraz'da Celâli kalesini inşâ ettirerek, etrafına derin bir hendek kazdırmış, İsfahan'da ise Dudang ve Nakş-ı Cihan'ı şehirden ayırmış, tuğladan bir kale inşâ ettirerek, etrafındaki hendeği su ile doldurtmuş, surlar içinde ikinci bir duvar çektirdikten sonra, burada büyük bir konak, hamamlar, pazarlar, medrese ve dârüşşifa yaptırttığı gibi, ona uyararak begler de kendileri için konaklar yaptırmışlardı⁶¹.

Daha sonraları kendisine Fars bölgesi hâkimliği verilen Şahruh'un oğlu İbrahim Mirza (öm. 1435) da 836 (1432/33) yılında Şiraz'da medrese ve hankâh inşâ ettirmişti⁶². Ancak bu medrese pek uzun ömürlü olmamış, 845 (1441/42) yılında Fars bölgesinde aralıksız yağın yağmurların sebebiyet verdiği su baskını sonunda harap olmuştu⁶³.

Devlet hizmetinde görev almış bâzı kimseler de imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. 1440 yılında ölen Şahruh'un atabegi ve beglerbegisi Emîr Alike Kükeltaş Semerkand'da bir cami inşâ ettirmiş-

⁶⁰ Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1345 h.ş., s. 92; Ca'fer b. Muhammed-i Ca'ferî, *Tarih-i Yezd*, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1338 h.ş., s. 41; Jean Aubin, *Le Mécénat Timouride à Chiraz*, *Studia Islamica* (1957), VIII, 76.

⁶¹ Ca'fer b. Muhammed el-Hüseyinî, *Tarih-i Kebir*, Leningrad Umumi Ktb., Pers. Nov. Serija, nr. 201, 302b; Almanca terc. Abbas Zaryab-ı Khoyî, *Der Bericht über die Nachfolger Timurs aus dem Tarih-i Kabir des Ğafarî b. Muhammed al-Husainî*, Mainz 1960, s. 56; J. Aubin, *Le Mécénat*, s. 75. Bu devirde İsfahan'da inşâ edilmiş eserler arasında h. 851 (1447) tarihli, İmâd b. Muzaffer Verzeneî tarafından yaptırılan Beytü'ş-Şitâ (Lutfullah Hunerfer, *Gencine-i Âsâr-ı Tarihi-i İsfahan*, Tahran 1350 h.ş., s. 121 v. dv.) ile Tâlâr-ı Timurî (A.g.e., s. 327 v. dv.) diye tanınan, ancak kimin tarafından inşa edildiği bilinmeyen eserlerden söz edilmektedir.

⁶² *Tarih-i Kebir*, 312a; Almanca terc., s. 79.

⁶³ *Tarih-i Kebir*, 330a; Almanca terc., s. 111. Medresenin kitâbelerini de İbrahim Sultan kendisi yazmıştı (Kadı Ahmed-i Kumî, *Gulestân-ı Huner*, yay. Ahmed Suheyl-i Hvarsarî, Tahran 1352 h.ş., s. 30).

ti⁶⁴. Merv'de birçok hayır eserleri onun adı ile ilgili olduğu gibi⁶⁵, ayrıca Herat'ta Hıyâbân yakınında bir medrese⁶⁶ ve hankâh, Irak kapısından girişte bir hamam⁶⁷ Herat'ın beş fersah kuzeyinde, 929 (1523) yılında hâlâ ayakta duran bir ribat yaptırtmıştı⁶⁸. Öldüğünde doksan yaşını aşmış bulunan Alike Kükeltaş, kendi medresesinin yanındaki türbesine gömülmüştü⁶⁹.

Büyük emirlerden Türkmen asıllı Emîr Celâleddin Firuzşâh'ın Herat'ta cami, medrese ve hankâh inşâ ettirdiğini biliyoruz ki, XVI. yüzyılda bunlar hâlâ mevcuttu⁷⁰. Onun, ülkenin birçok yerinde halkın istifadesi için yukarıda sayılanlardan başka daha birçok hayır eserleri ile ribatlar inşâ ettirdiği söylenmektedir⁷¹.

Şahrüh'un yanında itibarlı beglerden biri olup, 843 (1439) yılında ölen Emîr Fermanşeyh de Herat'ta Hıyâbân yolu üzerinde bir medrese inşâ ettirmiş olup⁷², daha sonra oğlu Ziyâeddin Mahmud, müderris olarak burada bulunmuştu⁷³.

Yine büyük emirlerden ve önce Uluş Beg'in atabegi, sonraları ise Harezm valisi olan Şah Melik de, Semerkand'da atabeg olarak

⁶⁴ Uluş Bey ve Zamanı, s. 104; Ebu Tahir Hoca, Semeriyye, s. 51.

⁶⁵ Matla'-ı Sa'deyn, s. 713.

⁶⁶ Medrese 838 (1434-35) yılından önce inşa edilmiş olmalıdır. Çünkü bu tarihte orada müderrislik eden Nurullah el-Harezmî (Onun hakkında bk. Maksadu'l-İkbal-i Sultaniyye, yay. Mail-i Herevî, s. 82-83; aynı eser, yay. Fikri Selcukî, s. 90-91, Habibu's-Siyer, IV, 13) ölmüştü (Mücmel-i Fasihî, s. 275). Hvandmîr, kendi zamanında burada iki müderris bulunduğunu kaydetmekte (Hulasatu'l-Ahbar, 467b; G. İtimâdî, Faslı, s. 21), bunlardan biri olarak, Emîr Şemseddin Muhammed b. Yusuf'un adını vermektedir (A.g.e., 472a; G. İtimâdî, Faslı, s. 43). Medrese ve hankâh'ın XX. yüzyıl başlarına kadar mevcut olduğu söyleniyor (Fikri Selcukî, Risale-i Mezarât-ı Herat, Kabil 1967, s. 188, nr. 2).

⁶⁷ Maksadu'l-İkbal, yay. Mail-i Herevî, s. 87; aynı eser, yay. Fikri Selcukî, s. 96.

⁶⁸ Habibu's-Siyer, III, 629.

⁶⁹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 746; Habibu's-Siyer, III, 629.

⁷⁰ Hulasatu'l-Ahbar, 465b; G. İtimâdî, Faslı, s. 16.

⁷¹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 840. Adı geçen bu beg, Hıyâbân üzerinde, İncil köprüsü yakınındaki medresesinin yanındaki türbesine gömülmüştü. Medresesi müderrislerinden Şeyh Muhammed-i Kirengî 838 yılında ölmüştü (Mücmel-i Fasihî, s. 276).

⁷² Matla'-ı Sa'deyn, s. 738; G. İtimâdî, Faslı, s. 20.

⁷³ Habibu's-Siyer, III, 628.

bulunduğu sırada bir medrese⁷⁴, Herat'ta bir cami⁷⁵ ve bahçe⁷⁶, Kusuye civarında ise bir ribat yaptırtmış⁷⁷, Meşhed'de İmam Rıza'nın türbesi civarında inşâ ettirdiği makberede defnedilmiştir⁷⁸.

Meşhed'de, Gevherşad'ın hizmetindeki kadınlardan Perizad'ın yaptırdığı medresenin karşısında Şahrüh devrinin namılı beglerinden Emîr Yusuf Hoca Bahadır b. Şeyh Ali de 843 (1439) yılında "Du Der" adı ile tanınan bir medrese inşâ ettirmiş olup, kendisi de bu civarda yaptırdığı türbede gömülüdür⁷⁹.

Maliye Dîvânında çalışan Hvacılı Pîr Ahmed'in, Mimar Kıvâmeddin tarafından başlanıp, Mimar Gıyâseddin tarafından 848 (1444) yılında bitirilen Harcird'deki, mimarından dolayı Gıyâsiye diye de anılan medresesi⁸⁰, Pîr Ahmed'in yine aynı tarihli Tayâbâd'daki camii⁸¹ ile Memlûk ordusunda iken Çağataylara iltica eden Emîr Çakmak'ın Herat'taki camii⁸² ve medresesi⁸³ de bu devrin kayda değer binaları arasında yer alırlar.

Bu Memlûk emiri Çağataylar yanında büyük bir itibara mazhar olmuş, Baysungur'un kızı Fatma Sultan ile evlenmiş ve karı-koca bilhassa Yezd'de olmak üzere birçok inşâ faaliyetinde bulunmuşlardı. Emîr Çakmak ve hanımı Yezd'de mescid⁸⁴, kervansaray⁸⁵, hankâh,⁸⁶

⁷⁴ Reşahat, II, 423.

⁷⁵ Hulasatu'l-Ahbar, 456a; G. İtimâdi, Fasli, s. 15.

⁷⁶ Matla'-ı Sa'deyn, s. 723.

⁷⁷ A.g.e., s. 1134; Ravzatu'l-Cennât, II, 198.

⁷⁸ Matla'-ı Sa'deyn, s. 569. Bugün İmam Rıza'nın türbesi yakınında ona atfedilen bir türbe için bk. Abdülhamid Mevlevî, Mescid-i Şah ya Makbere-i Emîr Gıyâseddin Melikşah, Huner-i Merdum (1347), nr. 74/75, s. 75-92. O, ülkenin çeşitli yerlerinde mescid, medrese, hankâh, ribat ve havuz olarak 30 kadar hayır eseri yaptırmış, bunlara ev, dükkân ve arazi vakfetmişti (Zubdetu't-Tevârih, 599b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 568 v. dv.).

⁷⁹ Kitâbeleri için bk. Ez Selacike ta Safeviyye, s. 353 v. dv.

⁸⁰ A. Pope, Persian Art, II, 1127; Ez Selacike ta Safeviyye, s. 357.

⁸¹ Ez Selacike ta Safeviyye, s. 358-359.

⁸² Hulasatu'l-Ahbar, 467b.

⁸³ Reşahat, II, 547.

⁸⁴ Tarih-i Cedid-i Yezd, s. 97; Tarih-i Yezd, s. 79. Vakfiyesi için bk. İrec-i Afşar, Yadgârâh-yi Yezd, Tahran 1354 h.ş., II, 162 v.dv.

⁸⁵ Tarih-i Cedid-i Yezd, s. 97.

⁸⁶ A.g.e., s. 97; Yadgârâh-yi Yezd, II, 169.

hamam⁸⁷ ve şeker imâlathâneleri⁸⁸, değirmen⁸⁹ ve bağlar⁹⁰ yaptırmış, kuyular açtırmışlardı⁹¹.

Ayrıca, yapıları itibarı ile, Selçuklular ve Moğollar zamanına ait olan birçok cami, medrese, ribat, hankâh, köprü, türbe, hamam ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tamir edilerek, kullanılmaya devam edilmişlerdir ki, bunların sayısı devrin müverrihlerinden Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib'in ifâdesine göre bini buluyordu⁹². Yezd Timurular zamanında en parlak devrini yaşamış, şehrin güzelliği çok erkenden Şahrüh'u bile hayretler içinde bırakmış, Mirza Ömer Şeyh oğlu Fars hâkimi İskender üzerine gelip, Yezd'e uğradığında (817/1414), yüksek bir yerden şehre bakarak, parlak ve renkli çinileri ile güzel bir manzaraya sahip olan binaların kimlere ait olduklarını teker teker sormuştu⁹³.

Timurlu devri yapıları İran mimari eserlerinden sayılıyor ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından İran numunelerinden üstündür. Bu devrin mimarisinde göze çarpan başlıca yenilik, binaların yüksekliği, büyük masraflarla meydana getirilen satıh kaplamalarıdır. Kubbe, minareler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin genişliği ile kalmaz, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmakta devam olunan yayvan kubbelerin yanında, büsbütün göze çarpan yüksek kubbeler gibi yeni yapı unsurlarının da kullanıldığı görülür. Bu kubbe, taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nisbetleri sağlar.

Daha mühim olan unsur ise, o zamana kadar asla erişilmemiş olan renk zenginliğidir. Binanın bütün görülebilen yerlerini kaplayan çiniler, muhteşem bir renk ve yazı zenginliği arzederler. İster yapı, ister süsleme bakımından olsun, yapı sanatlarının seçkin eserleri ve

⁸⁷ A.g.e., s. 99.

⁸⁸ A.g.e., s. 99.

⁸⁹ A.g.e., s. 98.

⁹⁰ A.g.e., s. 212.

⁹¹ A.g.e., s. 224; Tarih-i Yezd, s. 159.

⁹² A.g.e., s. 8.

⁹³ A.g.e., s. 149.

mimar Kıvâmeddin'in çalışmaları ile Timurlu devri mimarisi hakikaten üstün bir seviyeye erişmiş ve Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tâbirinin ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi, bu mimarinin unsurları XVI. yüzyılda Safevilere geçerek, günümüze kadar devam edip gelmiştir⁹⁴.

⁹⁴ İsl. Ansk. Timurlular maddesi, s. 366-367.

